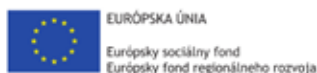

Neformálne vzdelávacie kurzy, tréningy, školenia

Tento projekt sa realizuje vďaka podpore z Európskeho sociálneho fondu
v rámci Operačného programu Ľudské zdroje
www.esf.gov.sk www.employment.gov.sk www.ia.gov.sk

Neformálne vzdelávacie kurzy, tréningy, školenia

PhDr. Roman Bartoš, PhD.

PhDr. Martin Lulei, PhD.

Vydavateľ: Implementačná agentúra Ministerstva práce sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky

Názov: Neformálne vzdelávacie kurzy, tréningy, školenia

Autori: PhDr. Roman Bartoš, PhD.; PhDr. Martin Lulei, PhD.

Rozsah: 15 strán

Rok vydania: 2018

Typ publikácie: elektronická

ISBN: 978-80-89837-44-1

Publikácia prešla jazykovou a grafickou úpravou

Obsah

1. Zmierňovanie rizík prostredníctvom neformálneho vzdelávania.....	3
2. Metódy práce v neformálnom vzdelávaní.....	5
2.1 Cieľ neformálneho vzdelávania v oblasti prevencie	5
2.2 Činitele efektívnej realizácie aktivít	8
3. Praktické príklady tvorby neformálnych vzdelávacích kurzov.....	9
3.1 Preventívne pôsobenie v prostredí ZŠ	9
3.2 Prehľad aktivít v oblasti neformálneho vzdelávania	10
Zoznam použitých zdrojov.....	14

1. Zmierňovanie rizík prostredníctvom neformálneho vzdelávania

Neformálne vzdelávacie kurzy, tréningy a školenia je možné vykonávať v rámci preventívnych aktivít. § 23 a zákona č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách a o zmene a doplnení zákona č. 455/1991 Zb. o živnostenskom podnikaní (živnostenský zákon), v znení neskorších predpisov (ďalej len „ZoSS“) definuje preventívnu aktivitu ako odbornú činnosť zameranú na predchádzanie rizikovému správaniu fyzickej osoby, rodiny alebo komunity a na predchádzanie rizikovým situáciám a na ich prekonanie alebo riešenie.

V komunitnom centre (ďalej len „KC“) a v nízkoprahovej sociálnej službe pre deti a rodinu (ďalej len „NSSDR“) sa preventívna aktivita vykonáva, resp. poskytuje, ako odborná činnosť obligatórne. V nízkoprahovom dennom centre (ďalej len „NDC“) sa môže preventívna aktivita vykonávať popri povinne poskytovaných činnostiach.

Cieľovými skupinami neformálneho vzdelávania sa stávajú osoby, ktoré sa nachádzajú v určitom špecifickom riziku. Ak hovoríme o riziku, rizikovom správaní a rizikových situáciách, je potrebné opísať ich. Jessor (1991) vychádza pri definovaní konceptu rizika z biomedicínskeho kontextu. V tomto kontexte je na riziko nazerané ako na faktory alebo podmienky spojené s vyššou pravdepodobnosťou výskytu javov, ktoré ohrozujú zdravie, kvalitu života alebo samotný život. V priebehu skúmania rizikových faktorov sa rozšírilo pôvodné zameranie z biologických rizikových faktorov na rizikové faktory vychádzajúce zo sociálneho prostredia a správania.

V rámci definovania spolupôsobiacich a často prepojených faktorov sociálneho prostredia je dôležité identifikovať riziko. Thompson (In: Schraggeová, Rošková, 2000) ponúka toto rozlíšenie:

- **reálne riziko** (kombinácia šancí a negatívnych dôsledkov existujúcich v realite),
- **pozorované riziko** (vyhodnotenie kombinácie šancí a negatívnych dôsledkov použitím fyzikálnych modelov),
- **vnímané riziko** (odhad reálneho rizika bez použitia fyzikálnych modelov).

Definovanie týchto rizík je individuálne a platí, že čo je rizikom pre jedného, nemusí byť ohrozením pre druhého, priam naopak, môže mu pomôcť v adaptácii na spoločenské podmienky a požiadavky sociálneho prostredia.

Podobne sa vyjadruje i Smékal (2002), keď tvrdí, že v súčasnosti nemôžeme o mnohých z rizikových a protektívnych faktoroch všeobecne a apriori povedať, ktoré predstavujú riziko a ktoré chránia jednotlivca pred rizikom.

Základné prístupy k vymedzovaniu rizika uvádzajú aj Vlek a Hendriks (1988, In: Rošková a kol. 1998):

- **štatistický** – riziko je determinované externými a environmentálnymi faktormi, pričom riziko je merateľný koncept a je funkciou pravdepodobnosti a vážnosti možných negatívnych dôsledkov nejakej aktivity,
- **rozhodovací** – riziko je determinované charakteristikami nasmerovania nejakej aktivity s neurčitými dôsledkami,
- **dynamicko-psychologický** – riziko je definované ako nedostatok osobnej kontroly nad nasmerovaním nejakej aktivity, ktorá môže spôsobiť negatívne dôsledky alebo efekty (Rošková a kol., 1998).

Kasperson (1988, In: Verešová a kol., 2007) v tejto súvislosti hovorí o tzv. sociálnom rozšírení rizika. Teória sociálneho rozšírenia rizika poukazuje na fakt, že celá spoločnosť a sociálne prostredie je priamo ohrozené sumou viacerých rizík, ktorých percepcia a následné rizikové správanie determinujú v podobe rôznych vplyvov (napríklad vnútorných a vonkajších, kognitívnych a afektívnych) správanie jej členov.

Rizikové faktory sa objavujú v rámci tzv. rizikových situácií, v ktorých sa prejavujú rizikové formy správania v zmysle rozhodovania sa v určitých negatívne pôsobiacich podmienkach, pri ohrození, nedostatku alebo nadbytočnosti významných informácií, v časovom strese a pod. (Verešová a kol., 2007).

Samotné rizikové správanie, ako uvádza Širůček a kol. „*je sociálnym konštruktom, zahŕňajúcim rozmanité formy správania, ktoré nemusia byť nutne taxatívne vymedzené. Sú však identifikované ako tie, ktoré spôsobujú zdravotné, sociálne alebo psychologické ohrozenie samotného jedinca alebo jeho sociálneho okolia, pričom ohrozenie môže byť reálne alebo predpokladané*“ (Širůček, Širůčková, Macek 2007, s. 477).

Cieľovými skupinami sú teda reálni užívatelia sociálnej služby KC/NSSDR (príp. aj NDC), ale v rámci vyhľadávania sa nimi stávajú i potenciálni užívatelia, resp. osoby ohrozené rizikami, rizikovým správaním alebo rizikovou situáciou. Neformálne vzdelávanie je pritom možné realizovať so skupinou (kolektívna forma), ako i s jednotlivcom (individuálna forma).

V prostredí sociálnych služieb sú rizikovo sa správajúcimi jednotlivcami všetci jednotlivci spĺňajúci predchádzajúcu definíciu bez ohľadu na vek, pohlavie či socioekonomické charakteristiky. Neformálne vzdelávanie v oblasti prevencie teda môžeme realizovať tak so skupinou detí v predškolskom veku (napr. základy dopravnej výchovy v kontexte prevencie ohrozenia detí), ako aj u seniorov (napr. prevencia viktimácie v oblasti lúpežného prepadnutia osamelo žijúcich dôchodcov). Rovnako platí, že cieľová skupina neformálneho vzdelávania môže byť vysokošpecifická vzhľadom na niektorú z jej vnútorných alebo vonkajších charakteristík (napr. užívatelia návykových látok, riziková mládež a pod.), no môžeme sa zamerať i na nešpecifické sociálne skupiny v rámci sociálnej prevencie (napr. eliminácia vplyvov nadmernej konzumácie energetických nápojov v spoločnosti).

2. Metódy práce v neformálnom vzdelávaní

Neformálne vzdelávanie je vo vzťahu k jednotlivcovi vymedzené ako dobrovoľná a zámerná činnosť, ktorá môže zahŕňať širokú škálu oblastí vzdelávania a na rozdiel od formálneho vzdelávania nemá striktné stanovené osnovy a škálu hodnotenia. Primárnou funkciou neformálneho vzdelávania je vývin osobnostnej individuality a zručností a predstavuje pre jednotlivcov pridanú hodnotu. Hlavnými hodnotami neformálneho vzdelávania je podpora sociálneho vývoja, podpora aktivít proti akýmkoľvek formám diskriminácie a sociálneho vylúčenia, ale aj účasti na demokratickom občianstve¹.

V rámci neformálnych vzdelávacích kurzov, tréningov a školení sa uplatňuje participatívne a interaktívne učenie, teda učenie, ktoré na základe interakcie v skupine prepája naučené (resp. práve učené) s bežným životom a skúsenosťami jednotlivých účastníkov.

Manuál vzdelávania k ľudským právam pre mladých – Compass² – to označuje ako učenie, v ktorom sa mladí ľudia rozhodujú o tom, čo a ako sa budú učiť. Práve cez participáciu rozvíjajú rôzne zručnosti, ktoré zahŕňajú rozhodovanie, aktívne počúvanie, empatiu, rešpekt k ostatným a zodpovednosť za svoje konanie i rozhodnutia.

Participatívny prístup opisuje aj Pávková (2002) ako prístup, ktorý umožňuje deťom podieľať sa na vlastnej výchove. A vyžaduje, aby sme u mladých ľudí rozvíjali zodpovednosť za vlastné konanie, zručnosti spojené s plánovaním a rozhodovaním i ochotu sa zapojiť do prevádzky organizácie.

2.1 Cieľ neformálneho vzdelávania v oblasti prevencie

V rámci metodologickej práce s cieľom neformálneho vzdelávania v oblasti prevencie sociálno-patologických javov a jeho definovaní je nutné poznamenať, že výkon preventívnych činností spadá pod odborné činnosti vykonávané podľa ZoSS, a táto činnosť si teda vyžaduje erudovaných a kompetenčne spôsobilých realizátorov.

Ak si uvedomíme, že nevhodne podané informácie v oblasti prevencie môžu slúžiť ako návod alebo inšpirácia, dôjde nám, že v tejto oblasti musíme byť profesionáli. Rovnako dôležitá je však i kongruencia, čiže zhodné konanie v danej oblasti.

Ako nevhodný príklad môžeme uviesť situáciu, keď lektor/školiteľ „uteká“ hneď po ukončení aktivity venovanej rizikám fajčenia na fajčiarsku prestávku³. Tento nesúlady znižuje efektivitu podaných informácií, a pôsobí tak ako negatívny faktor na strane realizátora. Dalo by sa teda

1 Pre viac info <http://medialnavychova.sk/neformalne-vzdelavanie/>.

2 Pre viac info <https://www.coe.int/en/web/compass>.

3 Samozrejme, to neznamená, že lektor, ktorý je fajčiar, nemôže viesť preventívne aktivity zamerané na tému fajčenia. Oveľa viac s tým musí však pracovať a vedieť to podať, aby celá aktivita vzhľadom na jeho následné konanie nepôsobila ako prázdne slová.

povedať, že to, čo lektorujeme (lektorsky pôsobíme v oblasti neformálneho vzdelávania), musíme i žiť, pretože účastníci vzdelávania nám musia uveriť. Účastníci neformálnych programov, kurzov a stretnutí teda musia vidieť našu zaoberanosť pre tému, odhodlanie a vytrvalosť, dodržiavanie princípov a prístupu, ktorý reprezentujeme, a až následne budú akceptovať obsah, o ktorom referujeme, zamýšľať sa nad ním a experimentovať so svojím správaním (v kontexte zmeny k spoločensky menej nebezpečným formám správania sa).

Pre potrebu návrhu cieľa neformálneho vzdelávania by sme mali jednoznačne definovať stav osobnosti, správania sa vzdelávanej osoby, ktorý sa má dosiahnuť na konci výchovno-vzdelávacej činnosti, teda čo konkrétne sa má účastník naučiť, čo konkrétne má vedieť, ktoré konkrétne vedomosti, zručnosti, návyky, postoje, schopnosti a kompetencie si má osvojiť, do akej hĺbky a za akých podmienok (Hajdúková, Pašková, 2009).

Bez potrebnej analýzy osobnosti vzdelávaného teda nemôžeme navrhnúť vhodný cieľ. Každý jednotlivec, sociálna skupina, komunita, ako i sociálne prostredie, v sebe nesie významné faktory, ktoré je potrebné zohľadniť v dizajne vzdelávania.

Ako prvé si teda musíme spresniť, ktoré kompetencie budeme rozvíjať. Turek (1990) uvádza, že ciele výchovy a vzdelávania sa rozdeľujú podľa psychických procesov učiacich sa účastníkov vzdelávania. Delí ich pritom na:

- **poznávacie**, v ktorých definujeme vzdelávacie ciele zahrňujúce oblasť vedomostí, intelektuálnych zručností, poznávacích schopností (vnímanie, pamäť, myslenie a tvorivosť),
- **postojové**, ktoré nazýva aj výchovnými cieľmi – zahrňujú citovú oblasť, oblasť postojov, hodnotovej orientácie a sociálno-komunikatívnych zručností, ich dosahovanie je hlavným zámerom výchovy,
- **psychomotorické**, kde sú prítomné výcvikové ciele – zahŕňajú oblasť motorických zručností a návykov za účasti psychických procesov. Rozvíjajú sa v najmä v praktických činnosti.

Hierarchická postupnosť (taxonómia) v kontexte cieľov je dôležitá a v rámci zadefinovania konkrétnych vzdelávacích cieľov vychádzame vždy z dosiahnutého stupňa vedomostí, ktorý jednotlivec alebo skupina dosiahla. Ako vhodná pomôcka na zadefinovanie hĺbky vedomostí, ktoré chceme dosiahnuť, nám poslúži Bloomova taxonómia⁴. V oblasti poznávacích cieľov rozlišuje jednotlivé úrovne v nasledujúcom poradí:

1. vedomosti (znanosti),
2. pochopenie (porozumenie),
3. aplikovanie,
4. analýza,
5. syntéza,
6. hodnotenie (evaluácia).

4 Viac informácií o Bloomovej taxonómii nájdete na: https://www.iuventa.sk/files/documents/legislativa/1150-odporu%C4%8Denie_obsah_final.pdf a <https://www.ff.umb.sk/mkmet/bloomova-taxonomia.html>

5 Voľný preklad autora podľa <https://leaderssyndrome.wordpress.com/2012/02/13/setting-objectives-better-than-smart-is-smarter/>

Školiteľ/lektor môže sám sebe položiť otázku, či bude jeho cieľom do viesť účastníkov na úroveň vedomostí, pochopenia atď. V súlade s tým si môže zostaviť prípravu i úlohy.

Vo všeobecnosti platí, že prechádzame od jednoduchého k zložitému a v oblasti neformálneho vzdelávania to platí rovnako. Nemôžeme teda od účastníkov vzdelávania s minimálnymi znalosťami problematiky očakávať analytické myslenie, a preto zohľadňujeme i štruktúru cieľov, ktoré chceme dosiahnuť.

V rámci neformálneho vzdelávania by sme mali definovať ciele podľa metódy SMART, prípadne SMARTER⁵. Ak si uvedomíme, že neformálne vzdelávanie je jedným zo základov osobného rozvoja, potom táto projektová metóda bude i vhodným nástrojom v rámci koučingu. Ide teda o nastavenie cieľov vzdelávania podľa:

- S (specific – **špecifický**): každý cieľ by mal byť veľmi špecifický, jasne zadefinovaný a významný
- M (measurable – **merateľný**): cieľ musíme vedieť zmerať, musí mať zmysel
- A (achievable – **dosiahnuteľný**): každá aktivita má byť vo vzdelávaní dosiahnutá a naplnená
- R (realistic – **realistický**): založený na skutočných potrebách a prioritách, možnostiach a zdrojoch
- T (time-frame – **termínovaný**): cieľ by mal byť ohraničený v čase a orientovaný na čas
- E (evaluate – **hodnotený**): mali by sme sa orientovať na dosiahnutie cieľa a voliť vhodné metódy vyhodnotenia jeho naplnenia
- R (reevaluate – **priebežne hodnotený/znova hodnotený** alebo readjust – **opraviteľný**): pri dlhodobějších formách vzdelávania musíme priebežne merať naplniteľnosť, rovnako po ukončení vzdelávania sa v opätovnom hodnotení musí preukázať zmena, prípadne, ak je to potrebné, musíme metodiku poopraviť, a zabezpečiť tak naplnenie cieľa.

Pri definovaní cieľov neformálneho vzdelávania by sme mali zohľadniť **adresnosť** vo vzťahu k cieľovej skupine a dominujúcim javom v spoločnosti a prostredíu, a **primeranosť** k formám a obsahu vzdelávania, ako i charakteristike jednotlivcov.

V súvislosti s cieľmi neformálneho vzdelávania v oblasti prevencie je možné poznamenať, že pri stanovovaní toho, čo chceme svojou aktivitou dosiahnuť, by sme nemali prekonávať možnosti realizátora, zvolených techník ani účastníkov vzdelávania. Najčastejšou chybou sú totiž nesplniteľné ciele krátkodobých neformálnych vzdelávaní v oblasti prevencie, ktoré sú zamerané na okamžitú zmenu správania, návykov, postojov a pod. V súvislosti s jednorazovým neformálnym vzdelávaním je vhodné stanoviť si „mäkké“ ciele, ktoré sú orientované na podporu rozhodovacích schopností, osvety, zvýšenia informovanosti a pod. Pri opakovanej práci s malou skupinou je vhodné hlavný cieľ aktivity systematicky rozložiť do programu neformálneho vzdelávania. A následne ciele synergicky spojiť do komplexu cieľov naplňovaných v priebehu aktivít. Pri opakujúcich sa stretnutiach je možné cielene intervenovať v prospech konkrétnej zmeny, keďže účastník vzdelávania experimentujúci so svojím správaním má dostatočný časový priestor na sebamotiváciu experimentu, implementáciu, verifikáciu a autoevaluáciu samotnej zmeny.

2.2 Činitele efektívnej realizácie aktivít

Miesto výkonu neformálneho vzdelávania v oblasti prevencie sociálno–patologických javov je závislé od viacerých faktorov. Ako prvý vystupuje do popredia cieľ aktivity, pretože sú v ňom zadefinované špecifiká, ktoré sú naviazané na konkrétne sociálne prostredie. Ako príklad nám posluží realizácia nácviku sociálnych zručností v oblasti rozvoja osobnosti (napr. techniky spojené so zručnosťami asertívnej obhajoby a pod.). Túto techniku môžeme nacvičovať v bezpečnom prostredí klubovne alebo môžeme byť i súčasťou náhodnej skupiny v prirodzenom prostredí a nácvik realizovať tam (vlakové stanice, obchodné centrá a pod.).

Ďalšou podmienkou výberu miesta výkonu aktivity je cieľová skupina (v súčinnosti s cieľom aktivity). Neformálne vzdelávanie vo všeobecnosti realizujeme v prostredí, ktoré je možné považovať za vhodné a primerané. Je však potrebné uvedomiť si, že pre rôzne cieľové skupiny môže byť vhodnejšie (vyhovujúcejšie) trochu iné prostredie. Priestory, ktoré vyhovujú napr. deťom v predškolskom veku, nemusia vyhovovať osobám so zdravotným postihnutím alebo mladým „delikventom“ a naopak.

Ak máme možnosť vyberať prostredie výkonu, vyberáme prostredie, ktoré najviac vyhovuje samotným účastníkom. Ak realizujeme aktivity v cudzom prostredí (napr. lokálne ZŠ, spolupracujúce organizácie a pod.), snažíme sa dotvoriť tematicky prostredie vhodnými prvkami (produkty práce skupiny – flipchart papiere, kresby, prípadne plagáty a pod.). Ako základné podmienky výkonu neformálneho vzdelávania vo všeobecnosti vyhodnocujeme vhodnosť technicko–priestorových dispozícií (veľkosť priestorov, vplyv hluku, osvetlenie, teplota miestnosti, cirkulácia vzduchu, možnosti sedenia a písania a pod.).

Čas, v ktorom sa budú realizovať aktivity, je rovnako podmienkou efektívneho naplnenia cieľa neformálneho vzdelávania. Pozornosť človeka kolíše s denným cyklom, a preto je dobré uvedomiť si, že niektoré činnosti v rámci denného režimu prinášajú so sebou i zvláštne riziká. Ráno a večer sme citlivejší na emocionálne obsahy, po jedle sme ospalí. Motivácia žiakov ZŠ bude zase súvisieť aj s predmetmi, ktoré v daný deň absolvujú (či absolvovali), ich obsahom, hrozbou skúšania atď. Tieto charakteristiky vhodného času môžu radikálne zmeniť priebeh činnosti a naplnenie cieľov zo strany realizátora.

Rozsah neformálneho vzdelávania opäť závisí od stanoveného cieľa. Celkovo môžeme aktivity realizovať ako krátkodobé (jednorazové až niekoľkokrát sa opakujúce tematické stretnutia). Strednodobé aktivity, ktoré sú spravidla dlhšie ako 3 týždne a trvajú niekoľko mesiacov. A dlhodobé aktivity, ktoré môžeme charakterizovať ako aktivity presahujúce jeden rok.

Vplyv prostredia na výsledok neformálneho vzdelávania je často podhodnotený a pritom má z hľadiska efektivity aktivity veľmi dôležitú úlohu. Tak ako dokážeme u účastníkov vzdelávania výberom vhodnej lokalizácie realizácie aktivity podporiť niektoré procesy (napr. empatické prežitie konkrétnej nácvikovej situácie a pod.), nevhodným výberom prostredia ich dokážeme i negovať. Neraz sa stáva, že v projektoch, ktoré majú vysoké finančné krytie, sú na realizáciu aktivity preferované honosné priestory „mimo sociálnej reality“, čo môže pôsobiť protichodne s cieľmi vzdelávania. Nevhodné priestory spôsobujú diskomfort účastníkov a narúšajú proces učenia sa.

3. Praktické príklady tvorby neformálnych vzdelávacích kurzov

3.1 Preventívne pôsobenie v prostredí ZŠ

Je vhodné, ak má KC/NSSDR (príp. NDC) informácie o cieľoch a obsahu neformálneho vzdelávania, ktoré deti a mládež už absolvovali a prípadne nadväzuje naň. Vyhne sa tak duplicitnému výkonu prevencie a efektívnosť vykonanej činnosti sa znásobí. Je vhodné aktívne využívať poznatky detí a mládeže či už z realizovaného vzdelávania, alebo zo sociálnej reality, v ktorej sa sociálno-patologické javy prirodzene vyskytujú. Aktivizujúce metódy neformálneho vzdelávania sú vhodným nástrojom, ktorý z pasívnych prijímateľov informácie tvorí tých aktívnych.

Pri tvorbe preventívnych aktivít v ZŠ je možné inšpirovať sa touto ponukou⁶:

A) pre žiakov 1. a 2. ročníka v trvaní 6 stretnutí – 12 hodín (6 × 2 vyučovacie hodiny):

- Zippyho kamaráti⁷ – 6 modulov: Pocity, Komunikácia, Vytváranie a strata priateľstiev, Riešenie konfliktov, Vyrovnávanie sa so zmenou a stratou, Zvládanie problémov.

B) pre žiakov 3. a 4. ročníka v trvaní 4 stretnutia – 8 hodín (4 × 2 vyučovacie hodiny):

- Nenič svoje múdre telo⁸ – základy zdravého životného štýlu, prevencia rizikového správania a vzniku závislostí.
- Ja a moje emócie – spoznávanie základných ľudských emócií, ich vyjadrovanie...
- „Emka to vie...“ – 1. počítačová závislosť, 2. krádeže, 3. útek z rodiny, 4. ako vyhľadať pomoc, 5. šikanovanie, 6. obchodovanie s deťmi

C) pre žiakov 5. a 6. ročníka v trvaní 4 stretnutia – 8 hodín (4 × 2 vyučovacie hodiny):

- Cesta k emocionálnej zrelosti⁹ – kto som, kam smerujem, spoznávam svoju osobnosť, moje slabé a silné stránky, moja rodina...
- Ja a moja trieda – ja ako jednotlivec, člen skupiny, kolektívu, vzťahy v triede, techniky zamerané na vzájomnú spoluprácu.

D) pre žiakov 7. a 9. ročníka v trvaní 4 stretnutia – 8 hodín (4 × 2 vyučovacie hodiny):

- Rozvoj komunikačných a sociálnych zručností – verbálna, neverbálna komunikácia, asertivita, empatia...
- Moja budúcnosť – plánovanie, rozhodovanie, výber strednej školy...

6 Ponuku preventívnych činností zabezpečujú centrá pedagogicko-psychologického poradenstva a prevencie. Uvedená ponuka je ilustratívna, upravená podľa: http://www.cpppnmv.sk/files/ponukove-listy-na-spolpracu20170324_103023.pdf

7 Pozrite bližšie: <http://zippyhokamarati.sk/>

8 Pozrite bližšie: http://www.infodrogy.sk/ActiveWeb/d/preventivne_programy/

9 Pozrite bližšie: https://www.komposyt.sk/pre-odbornikov/psychologicka-cinnost/preview-file/5_raabe_pp-cesta-201.pdf

3.2 Prehľad aktivít v oblasti neformálneho vzdelávania

Dnešná generácia je označovaná ako on-line, je poznamenaná novými technológiami a je zameraná na podnety, ktoré sa rýchlo menia. S touto informáciou musíme pri tvorbe preventívneho programu neformálneho vzdelávania počítať a stavať ho symbioticky k reálnym potrebám dnešných detí. Tak ako sa mení spoločnosť, menia sa i deti a mládež. Rovnako by sa mali meniť i metódy práce s ňou. Ako príklad využitia médií (tlač, televízia, internet, film, divadlo atď.) uvádzame niektoré projekty, ktoré svojím obsahom reagujú na súčasné riziká v spoločnosti a využívajú pri tom zaujímavé formy prezentácie.

- **NAPO** – V rámci eliminácie rizík nevhodného správania sa detí a ochrany zdravia vypracovala EU-OSHA¹⁰ spolu s Konzorciom Napo súbor vzdelávacích nástrojov pre učiteľov v oblasti ochrany zdravia a bezpečnosti pri práci. Sú zamerané na predstavenie tém týkajúcich sa bezpečnosti a ochrany zdravia deťom v základných školách vzdelávacím, ale zároveň zábavným a nápaditým spôsobom s použitím klipov o Napovi. Na webových stránkach <https://www.napofilm.net/sk> sú k dispozícii metodické materiály a videá pre deti na prvom a druhom stupni ZŠ. Tieto podklady sú využiteľné i v rámci neformálneho vzdelávania v prostredí sociálnych služieb.
- **NoProblemos.sk** – Pri tvorbe koncepcie a programov neformálneho vzdelávania s prvkami prevencie je možné inšpirovať sa materiálmi, ktoré vytvorila organizácia eSlovensko s partnermi zo Slovenska a z Českej republiky. Pre vekovú skupinu 15- až 25-ročných vznikol komiks NoProblemos¹¹ so zameraním sa na nebezpečenstvá a dôsledky nenávisťných prejavov na internete. Rozoberajú sa v ňom otázky neznášanlivosti, homofóbie, xenofóbie, kultúry tolerance k iným národnostiam a iné.
- **Zodpovedne.sk** – Občianske združenie eSlovensko ho realizuje spolu s Ministerstvom vnútra Slovenskej republiky, Slovenským výborom pre Unicef a podporou Európskej komisie v rámci komunitárneho programu Bezpečnejší internet plus, ktorý sa v súčasnosti realizuje v 27 krajinách Európskej únie. Cieľovými skupinami projektu sú deti, mládež, rodičia, učitelia, dospelí, seniori a rôzne spoločnosti súkromného, verejného a tretieho sektora. Súčasťou projektu sú ďalšie tri samostatne fungujúce stránky: pomoc.sk, stopline.sk a ovce.sk.
- **Pomoc.sk** – Bezplatnú združenú linku podporuje Európska komisia v rámci komunitárneho programu Safer Internet plus. Rovnaké linky sú vo väčšine krajín Európy a ich cieľom je koordinovaná pomoc, poradenstvo pre zodpovedné používanie internetu, mobilnej komunikácie a nových technológií. Linka pomoci vznikla združením Linky detskej istoty Unicef a linky pomoci projektu Zodpovedne.sk. Cieľom je zastrešiť aj ďalšie projekty, ktoré prevádzkujú alebo plánujú spustenie nepretržitého telefonického poradenstva, a tak spoločne skvalitniť a zefektívniť poskytované služby. Online chatovacia linka pomoci je dostupná v čase od 16.00 do 22.00 na stránke www.pomoc.sk a časovo neobmedzené e-mailové poradenstvo potrebujem@pomoc.sk.

¹⁰ Európska agentúra pre bezpečnosť a ochranu zdravia pri práci

¹¹ <http://noproblemos.sk/category/komiksy/>

- **Stopline.sk** – Stránka slúži na nahlasovanie nezákonného obsahu alebo činností na internete. Bojuje proti zneužívaniu detí (detská pornografia, sexuálne vykorisťovanie, detská prostitúcia, obchod s deťmi, grooming...), rasizmu a xenofóbi, inému obsahu alebo činnostiam, ktoré vykazujú znaky trestného činu. Základnými piliermi stopline.sk sú: prístupnosť, neustrannosť, anonymita, efektívnosť, medzinárodná spolupráca, odbornosť a prevencia.
- **Projekt Sheeplive** – V slovenskom origináli **OVCE.sk**¹² – vznikol ako súčasť projektov **Zodpovedne.sk**, **Pomoc.sk** a **Stopline.sk**. Je rozdelený na tri hlavné časti, a to na detský animovaný seriál, medzinárodný internetový portál a rozprávkové knihy. Sériá animovaných rozprávok zábavnou a pre deti príťažlivou formou predstavuje princípy bezpečného používania internetu. Súčasťou projektu sú príručky pre rodičov a učiteľov, ktoré im radi, ako sa s mladými o daných problémoch rozprávať. Pre nižšiu vekovú kategóriu detí projekt pôsobí ako prevencia, mládeži vtipne nastavuje zrkadlo ich nevhodného správania sa a dospelých chce projekt poučiť.
- **Bez nenávisti na internete** – V oblasti prevencie nenávistného vyjadrovania sa na internete vyvinul Inštitút neformálneho vzdelávania¹³ aplikáciu, ktorá cez krátke ilustrované príbehy vytvára priestor na diskusiu o témach, ako je strach z neznámych, priateľstvo, ohováranie a vysmievanie sa. Kampaňou *Bez nenávisti na internete* sa Slovenská republika od roku 2013 zapojila do No Hate Speech Movement Rady Európy. Cieľom kampane je podporiť výchovu a vzdelávanie týkajúce sa dodržiavania ľudských práv, vytvárať nové nástroje na boj s nenávistným vyjadrovaním, mobilizovať verejnosť a zvyšovať mediálnu gramotnosť.
- Témam intolancia, rasizmus a radikalizmus je venovaný metodický materiál **Výchova k tolerancii hrou**¹⁴, ktorý ponúka množstvo zaujímavých tém a ich spracovanie na zážitkové vzdelávanie využiteľné v prostredí sociálnych služieb.
- K téme **násilného radikalizmu** vydala Organizácia Spojených národov pre vzdelávanie, vedu a kultúru Príručku pre učiteľky a učiteľov o predchádzaní NÁSILNÉMU EXTREMIZMU¹⁵. Tento metodický materiál obsahuje zaujímavé podklady na diskusnú prácu v skupine. Zároveň prezentuje vybrané témy, o ktorých je možné diskutovať v rôznych sociálnych skupinách, a tým neformálne vzdelávať mládež.
- **Diskriminacia.sk** – Tolerancia voči inakosti a podpora rozmanitosti je v našej spoločnosti často na nízkej úrovni. Ako pomôcku pre odborný rast s dostatkom kvalifikovaných informácií je možné odporučiť stránku: <http://diskriminacia.sk/>. Na tejto stránke je možné nájsť okrem množstva odborných informácií i Príbehy¹⁶, ktoré sú využiteľné v rámci neformálneho vzdelávania. Príbehy poskytujú inšpiráciu na rozvoj diskusie v práci s mládežou pomocou literárneho textu.

12 <http://sheeplive.eu/?r=ovce>

13 <http://inv.education/aktivita>

14 file:///C:/Users/np%20pvss%20kiku/Downloads/Vychova_k_tolerancii_hrou.pdf

15 <https://www.minedu.sk/data/att/10844.pdf>

16 <http://diskriminacia.sk/kategoria/pribehy/>

- **Živé knižnice** – Zaujímavou formou neformálneho vzdelávania je koncept živých knižníc, ktorému sa venuje napr. Iuventa¹⁷. Rozdiel medzi prezentovaným literárnym príbehom a živou knihou (teda skutočným človekom s vlastnou skúsenosťou) je nezameniteľný a pri práci s postojmi a hodnotami je tento koncept veľmi efektívny. Je tiež možné inšpirovať sa materiálmi, ktoré prezentuje nezisková organizácia Eduma. Na stránkach <https://onlinezivakniznica.sk> bezplatne poskytuje niekoľko videí živých knižníc.
- **Filmový klub Amnesty** – Vo využívaní masmédií je v rámci neformálneho vzdelávania možné použiť i metodické materiály organizácie Amnesty International¹⁸, ktoré sú zamerané na toleranciu a antidiskrimináciu. Cieľom projektu *Filmový klub Amnesty* je cez premietanie dokumentárnych a hraných filmov s ľudskoprávnou tematikou otvoriť diskusiu v školách a verejných priestranstvách. Mladí ľudia získajú nové vedomosti, zručnosti a informované postoje v oblasti ľudských práv vo vzťahu k témam týkajúcich sa diskriminácie, rasizmu a xenofóbie.
- **Aj my sme tu doma** – V rámci filmovej tvorby sa téme tolerancie venuje i Medzinárodná organizácia pre migráciu (IOM)¹⁹. Tá vydala súbor vzdelávacích materiálov o migrácii. Vzdelávacie materiály slúžia ako pomôcky pri predstavení migrácie v rámci multikultúrnej výchovy na všetkých stupňoch formálneho vzdelávania, vzdelávania odborníkov pracujúcich s migrantmi v interkultúrnych zručnostiach a na ďalšiu prezentáciu migrácie širokej verejnosti. Film *Aj my sme tu doma* je pôsobivým prezentovaním integrovaných migrantov na Slovensku a približuje bežný život ľudí, ktorých dnešná mládež často nevníma ako cudzincov.
- **RYTMUS sídliskový sen** – Pre slovenské prostredie je zaujímavé i počínanie rapera Rytmusa. Film *RYTMUS sídliskový sen*, ktorého vplyv skúmala organizácia eSlovensko²⁰, mal nečakané výsledky v oblasti neformálneho vplyvu na mládež. Na základe prieskumu možno povedať, že až 42,4 % tínedžerov hovorí, že vďaka filmu sa zlepšil ich postoj k Rómom²¹. O najväčšom zlepšení postojov k nim hovoria tí, ktorí preferujú určitú mieru blízkosti s Rómami. Prezentovaný výskum bol širší a mapoval problematiku identity, zážitky mladých s prejavmi neznášanlivosti, sociálnej vzdialenosti a predsudkov voči Rómom. A jeho súčasťou bola aj spätná väzba na uvedený film.
- **Škola 21. storočia**²² – Aktuálnou témou v našej spoločnosti je radikalizmus, intolerancia, xenofóbia a rasizmus. Je potrebné orientovať sa na staré a nové menšiny v našej spoločnosti Etnickí Rómovia ako i Maďari, Česi, Ukrajinci a pod. patria medzi staré menšiny, voči ktorým si naša spoločnosť vytvorila svoje predsudky a stereotypy na základe vlastnej alebo sprostredkovanej skúsenosti,

17 <https://www.iuventa.sk/sk/Publikacie/Ludske-prava/Zive-knihy-Nechajme-knihy-rozpravat.alej>

18 <http://www.amnesty.sk/vzdelavanie/co-robime/vzdelavanie/eea/fk/>

19 <http://www.iom.sk/sk/migracia/vzdelavacie-materialy-o-migracii>

20 <https://www.zodpovedne.sk/index.php/sk/component/k2/item/93-b%C3%BAra-film-rytmus-s%C3%ADdliskov%C3%BD-sen-predsudky-mlad%C3%BDch-postoje-slovensk%C3%BDch-adolescentov-k-men%C5%A1in%C3%A1m-spr%C3%A1va-z-v%C3%BDskumu-2016>

21 Pozrite bližšie Tomková, J. Postoje slovenských adolescentov k menšinám. Film RYTMUS sídliskový sen ako nástroj prevencie. Dostupné z: <http://sidliskovysen.sk/documents/Postoje-slovenskych-adolescentov-k-mensinam-Sprava-z-vyskumu-2016.pdf>

22 <http://www.skola21.sk/kniznica/kurikulum/medialna-vychova>

a tieto sa prenášajú v rôznych kanáloch počas generácií. Nové menšiny, ako sú napr. moslimovia, Arabi, niektorí obyvatelia Európy, Afriky alebo Ázie, sú pre nás doposiaľ nepoznané. Voči nim si tvoríme predsudky najmä z obsahov, ktoré sú nám prezentované v masmédiách. Preto ako jeden zo základných pilierov neformálneho vzdelávania v oblasti prevencie považujeme rozvoj kritického myslenia. Podpora mediálnej gramotnosti je však rovnako dôležitá. Ako jeden zo zdrojov prezentujeme projekt Škola 21. storočia, a najmä časť mediálna výchova.

- **HOAX** – Nástrojom na šírenie rôznych nepravdivých informácií je v súčasnom masmediálnom prostredí najmä hoax, ktorý je nezriedka prezentovaný alternatívnymi médiami ako pravdivý (niekedy i ako alternatívna pravda). Medzi organizácie, ktoré sa venujú problematike odhaľovania nepravdivých informácií na webe, môžeme zaradiť INESS²³, ktorý v médiách zaujal kampaňou „Nežijte v sebe predstavu, že živíte najmä Rómov“. V rámci projektu prezentuje oficiálne poznatky a informácie o štruktúre a stave verejných financií v súvislosti s prezentovanými hoaxami a stereotypmi spoločnosti vo vzťahu k Rómom ako najväčším poberateľom dávok a príspevkov z verejných zdrojov. Zábavnou a poučnou formou je odhaľovanie hoaxov v kvíze, ktorý sa nachádza na stránkach <https://hoaxmaster.sk/>. Tu si môžu návštevníci stránky overiť svoje vedomosti o tejto forme zavádzania a manipulácie, ale i poučiť sa v rámci prevencie a eliminácie rizika zneužitia na šírenie podobných správ.
- **SYNDRÓM RÓM** – Webová stránka <http://www.syndromrom.sk/> predstavuje pre naše prostredie typické mýty o Rómoch. Stránka približuje informácie, ktoré búrajú bežné mýty a stereotypy a zároveň aj reálne osobnosti z prostredia rómskej minority na Slovensku. Stretneme sa tak s úspešnými Rómami, ktorí zastávajú spoločenské roly a pracovné pozície mimo rámca mýtov a bežných stereotypov, a vybočujú tak z rigidnej predstavy o zaradení do spoločenských vzorcov určených etnicitou.
- **Divadlo** – Výnimočným a pôsobivým projektom neformálneho vzdelávania je i divadlo, ktoré reaguje na fenomén hoax a je možné vidieť ho v Divadle Andreja Bagara v Nitre. Toto divadlo sa v súčasnosti venuje projektu EDU-hry, ktorého cieľom je vytvoriť malé divadelné inscenácie s edukačným rozmerom na rôzne aktuálne kultúrno-spoločenské témy. Prvou je inscenácia *HOAX*, ktorá sa venuje téme konšpiračných teórií a mediálnej výchovy. Prostredníctvom mladých protagonistov chce mladým divákovi ukázať, ako vznikajú hoaxy a falošné správy na internete, ako jednoducho sa dá manipulovať s informáciou aj obrazom a ako sa mladí ľudia nevedia orientovať v správach na internete, čo často prispieva k šíreniu a propagovaniu extrémizmu²⁴. Dramatizácia patrí k efektívnym metódam neformálneho pôsobenia na divákov a témy divadelných predstavení sa orientujú i na prejavy extrémizmu. Jednou z hier, ktorá sa dostala do povedomia verejnosti, je projekt *Natálka*²⁵, ktorý pripravilo Slovenské národné divadlo v spolupráci s Bratislavským samosprávnym krajom a občianskym združením Living Memory. V hre, ktorá opisuje skutočnú udalosť – útok neonacistov na rómsku rodinu –, je možné vnímať prvky dokumentárneho divadla. Projekt *Natálka* je prvým z projektov SND, ktorých cieľom je spolu s nadväzujúcimi diskusiami varovať študentskú obec pred extrémistickými názormi.

23 <http://iness.sk/mytus/>

24 <http://www.dab.sk/inscenace/126-hoax>

25 <http://www.snd.sk/inscenacia/3101/natalka>

Zoznam použitých zdrojov

- AMNESTY INTERNATIONAL. *Filmový klub*. [online] © Amnesty International Slovensko [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://www.amnesty.sk/vzdelavanie/co-robime/vzdelavanie/eea/fk/>
- CENTRUM PEDAGOGICKO-PSYCHOLOGICKÉHO PORADENSTVA A PREVENČIE. Nové Mesto nad Váhom. *PONUPOVÝ LIST PREVENTÍVNYCH AKTIVÍT PRE ZŠ v školskom roku 2016/2017*. [online] Copyright © 2011-2018 CPPPpP NMnV. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: http://www.cpppapnmv.sk/files/ponukove-listy-na-spolpracu20170324_103023.pdf
- COUNCIL OF EUROPE. 2002. *Compass: Manual for Human Rights Education with Young People*. [online] © Council of Europe 2017. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <https://www.coe.int/en/web/compass>
- DIVADLO ANDREJA BAGARA V NITRE. *Hoax*. [online] © 2018 Divadlo Andreja Bagara Nitra [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://www.dab.sk/inscenace/126-hoax>
- OD EMÓCII K POZNANIU – EDUMA, n.o. *Online Živá knižnica*. [online] © Od emócií k poznaniu – Eduma, n.o. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <https://onlinezivakniznica.sk>
- eSlovensko. *No problemos*. [online]. Copyright 2016 eSlovensko.sk [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://noproblemos.sk/category/komiksy/>
- eSlovensko. *Ovce*. [online]. Copyright 2016 eSlovensko.sk [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://sk.sheeplive.eu/>
- Európska agentúra pre bezpečnosť a ochranu zdravia pri práci. *Napo – Bezpečnosť s úsmevom*. [online]. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <https://www.napofilm.net/sk>
- HAJDÚKOVÁ, V., PAŠKOVÁ, L. 2009. *Výchovno-vzdelávacie ciele*. Dostupné z: <http://zvedavesl-niecko.sk/wp-content/uploads/V%C3%BDchovno-vzdel%C3%A1vacie-ciele.docx>
- IMEC. *Projekty neformálneho vzdelávania*. [online]. © 2017 IMEC – Centrum mediálnej gramotnosti [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://medialnavychova.sk/neformalne-vzdelavanie/>
- INESS. *Nežijte v sebe predstavu, že žijete najmä Rómov*. [online]. Copyright © 2006-2017 INESS – Institute of Economic and Social Studies [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://iness.sk/mytus/>
- INFODROGY.SK. *Preventívne programy na školách*. [online]. © 2004 – 2012 Úrad vlády SR, © 2018 Ministerstvo zdravotníctva SR. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: http://www.infodrogy.sk/ActiveWeb/d/preventivne_programy/
- INŠTITÚT NEFORMÁLNEHO VZDELÁVANIA. *Bez nenávisťi na internete* [online]. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://inv.education/aktivity>
- IUVENTA. *Živé knihy: Nechajme knihy rozprávať*. [online]. 2001 – 2018 © IUVENTA [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <https://www.iuventa.sk/sk/Publikacie/Ludske-prava/Zive-knihy-Nechajme-knihy-rozpravat.alej>
- IUVENTA. *Odporúčenia na tvorbu obsahu vzdelávacieho programu*. [online]. 2001 – 2018 © IUVENTA [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: https://www.iuventa.sk/files/documents/legislativa/1150-odporu%C4%8Denie_obsah_final.pdf
- JESSOR, R. 1991. Risk Behavior in Adolescence: A Psychosocial Framework for Understanding and Action. In: *JOURNAL OF ADOLESCENT HEALTH*. 1991, Vol 12, s. 597-605. Dostupné z: https://www.colorado.edu/ibs/jessor/pubs/1991_Jessor_JAH_RiskBehaviorinAdolescence.pdf
- KMEŤ, M. *Bloomova taxonómia*. [online]. © 2016 www.ff.umb.sk. Dostupné z: <https://www.ff.umb.sk/mkmet/bloomova-taxonomia.html>
- LEADER SYNDROME. 2015. *Setting objectives: better than SMART is SMARTER*. [online]. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <https://leadersyndrome.wordpress.com/2012/02/13/setting-objectives-better-than-smart-is-smarter/>
- LIGA ZA DUŠEVNÉ ZDRAVIE. *Zippyho kamaráti*. [online]. © 2018 Copyright © 2015 Liga za duševné

- zdravie SR [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://zippyhokamarati.sk>
- MATULA, Š., SLOVÍKOVÁ, M. 2005. *Preventívny program CESTA k emocionálnej zrelosti*. Bratislava: VÚDPaP. Dostupné z: https://www.komposyt.sk/pre-odbornikov/psychologicka-cinnost/pre-view-file/5_raabe_pp-cesta-201.pdf
- Medzinárodná organizácia pre migráciu. *Aj my sme tu doma*. [online]. © Medzinárodná organizácia pre migráciu (IOM) – Úrad v Slovenskej republike. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://www.iom.sk/sk/publikacie?download=162:aj-my-sme-tu-doma-instrukt-material>
- NADÁCIA OTVORENEJ SPOLOČNOSTI. *Hoax master* [online]. Copyright © HOAX MASTER [cit. 2018-01-18]. Dostupné z: <https://hoaxmaster.sk/>
- OBČAN, DEMOKRACIA A ZODPOVEDNOSŤ. *Diskriminácia*. [online]. © 2018 Občan, demokracia a zodpovednosť. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://diskriminacia.sk/>
- ONDRUŠEK, D., POTOČKOVÁ, D., HIPŠ, J. 2007. *Výchova k tolerancii hrou*. Bratislava: PDCS, o. z. ISBN 978-80-969431-5-9. Dostupné z: https://www.pdcs.sk/sk/publikacie/download/11_43a10336bab6337a34d299135b4ec612.html
- ORGANIZÁCIA SPOJENÝCH NÁRODOV PRE VZDELÁVANIE, VEDU A KULTÚRU. 2016. *Príručka pre učiteľky a učiteľov o predchádzaní NÁSILNÉMU EXTREMIZMU*. [online]. © UNESCO 2016 [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <https://www.minedu.sk/data/att/10844.pdf>
- PÁVKOVÁ, J. 2014. *Pedagogika voľného času*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. ISBN 978-80-7290-666-6.
- RYTMUS. *Sídliskový sen*. [online]. COPYRIGHT © 2015 [cit. 2018-01-09]. Dostupné z: <http://sidliskovysen.sk/?tab=aktuality&do=open>
- SCHRAGGEOVÁ, M., ROŠKOVÁ, E. 2000. Riziko z pohľadu hodnotenia a zvládania. In: *Československá psychologie*, XLIV, 2000, č. 6, s. 515-527.
- SLOVENSKÉ NÁRODNÉ DIVADLO. *Natálka*. [online]. © 2008-2018 Slovenské národné divadlo [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://www.snd.sk/inscenacia/3101/natalka>
- SMÉKAL, V. 2002. *Pozvání do psychologie osobnosti. Člověk v zrcadle vědomí a jednání*. Brno: Barrister & Principal. ISBN 80-85947-80-3.
- SYNDRÓM RÓM. *Aj vy máte syndRÓM?* [online]. [cit. 2018-01-19]. Dostupné z: <http://www.syndromrom.sk/>
- ROŠKOVÁ, E., ROSOVÁ, V., BIANCHI, G. 1998. Kvalitatívna analýza vnímania rizika deťmi a adolescentami. In: *Psychológia a patopsychológia dieťaťa*. Vol. 33, č. 3, s. 203 – 215.
- ŠIRŮČEK, J., ŠIRŮČKOVÁ, M., MACEK, P. 2007. Sociální opora rodičů a vrstevníků a její význam pro rozvoj problémového chování v adolescenci. In: *Československá psychologie*. Roč. 51, č. 5, s. 476-488. ISSN 0009-062X.
- TOMKOVÁ, J. 2016. *Postoje slovenských adolescentov k menšinám. Film RYTMUS sídliskový sen ako nástroj prevencie*. (Správa z výskumu 2016). Dostupné z: <http://sidliskovysen.sk/documents/Postoje-slovenskych-adolescentov-k-mensinam-Sprava-z-vyskumu-2016.pdf>
- TUREK, I. 1990. *Didaktika technických predmetov*. 2.vyd. Bratislava: SPN. ISBN 8008005874.
- VEREŠOVÁ, M. 2007. Sociálna psychológia zdravia. In: kol. *Sociálna psychológia. Človek vo vzťahoch*. Nitra: Enigma. ISBN 978-80-89132-47-8. Dostupné z: <http://sites.google.com/site/marcelaveresova/soci%C3%A1lnapsychol%C3%B3giazdravia>
- Zákon č. 448/2008 Z. z. o sociálnych službách a o zmene a doplnení zákona č. 455/1991 Zb. o živnostenskom podnikaní (živnostenský zákon), v znení neskorších predpisov.*